

Fliegaufer Gergely

Mennyiben változott a börtön társadalmi funkciója az elmúlt ötven év során?

A totális intézmények elméletének kritikája (1. rész)

*No jungle holds more danger
And each new day that comes my way
Each man remains a stranger*
Brian Johnsen, #300907¹

Bevezetés

Jelen tanulmány a goffmani totális intézmény fogalom szerinti börtöndefiníciót veti össze az elmélet kritikáinak érveivel – összefoglaló jelleggel. A végső következtésünk az lehet, hogy mi, börtönörök a társadalom viszonylagos merevsége, polarizációja és sérülékenysége miatt csak jól járhatunk, mert biztos, hogy nem maradunk munka nélkül. A börtön kezdi elveszíteni a korábbi funkcióját: a fogvatartói munka egyre nehezebb, összetettebb, mindinkább szociális jellegűvé válik, és ilyen tekintetben leválik a klasszikus rendvédelmi feladatokról. A tanulmányban ezt az egyszerű gondolatot járjuk körül, amikor részletesen elemezzük a totális intézmények fogalmi meghatározását, az elmélet további életét és végül a cáfolatát. Nem állítjuk, hogy Goffman munkássága megvetendő lenne, csupán azt, hogy az nem értelmezhető bizonyos korlátozások nélkül a mai globalizálódó és terrortól fenyegetett világunkban. Farrington forradalmi jellegű munkáján keresztül mutatjuk be a posztmodern börtönök társadalmi valóságát. A cikkben számos immanens, azaz nehezen érzékelhető folyamatot ábrázolunk, újfajta börtönártalmakról írunk, és a legtöbb esetben igyekszünk magyar példákat is találni az elméletek alátámasztására. A totális intézmények elmélete sok felsőoktatási intézményben (Rendőrtiszt Főiskola, jogi karok, szociológiai tanulmányokkal kapcsolatos szakok) tananyag, ezért a cikkben fontos kiegészítő utalást teszünk a börtönfogalomra és a börtönmitoszokra, valamint a médiaártalomra.

Goffman élete és munkássága

Erving Goffman, akinek keresztnevét néha Erwinnek, sőt Irvingnek is írják, 1922-ben született Kanadában, és 1982-ben halt meg Philadelphiában. Élete bővelkedett drá-

¹ Kaliforniai börtönvers. Szabad fordításban: „Nincs olyan vadon, amely több veszélyt rejtene / és minden nap és minden személy / csak egy-egy szembejövő idegen” Forrás: <http://sonic.net/~doretka/ArchiveARCHIVE/Prison/Pris.poems/worldforgotten.html> |2008-01-15|

mai fordulatokban: 1952-ben házasodott meg először, született egy fia, de a felesége öngyilkos lett, éppen abban az időben, amikor 1963-ban az egyik legfontosabb és legjelentősebb művét² publikálta. Ebben a könyvben határozta meg és írta körül a stigmatizáció fogalmát. Jóval később, 1981-ben házasodott meg ismét, egy lánya született, de a következő évben Goffman már nem volt az élők sorában, gyomorrákban meghalt.

● Szakmai karrierje az általa annyira megvetett hivatali rendszerben, az Amerikai Szociológiai Társaság (ASA) sorban 73. elnöki posztján csúcsozott ki. (Olyan elődei voltak mint William Sumner, a szabad piac és a laissez faire stratégia támogatója; Emory Bogardus, a híres társadalmi távolság skála megalkotója; Ernest Burgess, a városzociológia letéteményese; Edwin Sutherland, a társadalmi dezorganizációs elmélet és Franklin Frazier, a ghetto elmélet megalkotói; valamint az amerikai szociológiai módszertan, a statisztikai analízis és a fókusz csoport fogalmi háttérének kidolgozója, Paul Lazarsfeld.)

Igaz, hogy szociológus volt, de a szociálpszichológia tudományának is meghatározó személyisége, a fenomenológiai irányzat alapítója. Goffman ugyanis szakított a lazarsfeldi hagyománnyal; azaz nem statisztikai módszerrel, hanem az antropológiához közelebb álló metódussal, a megfigyelés és a pontos leírás módszerével dolgozott. Ezért művei könnyen olvashatók, és nagy népszerűsége tettek szert.

Torontóban szerezte meg az egyetemi végzettséget, majd a Chicagói Egyetemen tanult, ahol minden bizonnyal a George Herbert Mead nevével fémjelzett szimbolikus interakcionizmus irányzat követőjévé vált. Ennek az elméletnek az a lényege, hogy a társadalmi elit a törvénykezés, a média és a divat intézményei alapján definiálja a többségi társadalmat és a szubkultúrát.

Goffman módszere a megfigyelésen alapult, a másság tanulmányozásán: azokat a társadalmi helyzeteket követte figyelemmel, ahol az emberek máshogy kommunikálnak, vagy ahol a kommunikáció keretek között zajlik. Goffman mintegy rejtett kamera-ként működött, ami igaz, hogy nem képes a társadalmi változóknak értéket adni, és emiatt a módszeren alapuló jóslás nem lehet korrekt; mégiscsak igen meggyőzően ábrázolja az ember viselkedését a társas közegben. A szociológia ezt a beállítást mikrokozmosznak nevezi, míg a szociálpszichológia személyészlelésnek. Goffman dolgozta ki az emberi interakciók, érintkezések dramaturgiai megközelítését³, valamint ő tanulmányozta először a reklámok és a társadalmi nemek kapcsolatát⁴.

Mivel Mead tanai nagyon közel állnak a marxizmushoz, Goffman művei eljuthattak Kelet-Európába, így hazánkba is. Az érintkezések című könyvét 1978-ban, az akkori Oktatási Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya adta ki, azaz a mű része volt az akkori társadalomtudományi kánonnak. Nem is lehet véletlen, hogy A hétköznapi élet dramaturgiája című műve 1982-ben jelent meg Csepeli György fordításában, A hét-

2 Goffman, E. (1963): *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*, Prentice-Hall

3 Goffman, E. (1982): *A hétköznapi élet dramaturgiája*, Népművelési Intézet; Goffman, E. (1978): *Érintkezések*, Oktatási Minisztérium, Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya; Goffman, E. (1981): *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*, Gondolat

4 Goffman, E. (1979): *Gender Advertisements*, Harper

köznapni élet szociálpszichológiája című Goffman-antológia megjelenése után egy évvel. Az utóbbi kötet tartalmazza Goffman korábban említett nagyon fontos műveit, és akkor adták ki, amikor a magyar társadalomtudományi szakfordítás az aranykorát élte (pl. Aronson: Társas lény, Lewin: A mezőelmélet a társadalomtudományban, Merton: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra, illetve további fontos antológiák, amelyek a kísérleti társadalomlélektan fontos eredményeit tartalmazták). Meg kell említeni, hogy a Thalassa Kiadó 2000-ben jelentette meg „Az én bemutatása a mindennapi életben” című könyvét, ami a szelf reprezentációról szól, és amely témát Goffman az Asylumsban elemzett ki először.

Az Asylums

A társadalmi intézmények, a zárt intézetek, a totális intézmény fogalom, így a börtön szempontjából is Goffman legjelentősebb műve az Asylums, azaz a „Menedékhelek” című könyv. A kötet alcímének fordítása így szól: „Esszék az elmegyógyintézetbe utaltak és más fogvatartottak társadalmi helyzetéről”. Itt álljunk meg egy pillanatra, mert fontos fogalmi meghatározásokra van szükség.

A „fogvatartott” szót Goffmannál nem úgy kell értelmezni, ahogy azt a magyar jogszabály⁷ definiálja. Az alábbi táblázatban a magyar jogszabályi értelmezési lehetőségek közül a legjelentősebbeket foglaltuk össze:

Jogszabály éve, száma, típusa	A fogvatartott meghatározásának szempontja
1979. évi 11. tvr. (Bv. tvr.)	mi történik a fogvatartottal, milyen jogai és köteleiségei szünetelnek
1995. évi CVII. tv.	milyen típusú szabadságelvonással járó intézkedés alanya a fogvatartott
6/1996. IM rendelet	a fogvatartott mint halmazelméleti fogalom meghatározása

A „fogvatartott” fogalom Goffmannál inkább azokat az embereket foglalja magába, akik meg vannak fosztva a személyi szabadságuktól. Az Európa Tanács szakmapolitikai szempontból ilyen tekintetben a következő kategóriájú fogvatartottakkal foglalkozik: rendszerégi fogdán lévő személy, menekült státuszra váró személy, börtönben lévő személy, elmegyógyintézetben lévő személy, valamint szociális otthonban lévő személy. (A cikkben, a börtön esetében a fogvatartott szót a magyar definíciók szerint fogjuk használni.)

5 Goffman, E. (1959): *The Presentation of Self in Everyday Life* (Monograph), University of Edinburgh Social Sciences Research Centre, 1956, revised and expanded edition, Anchor Books

6 „Essays on the social situation of mental patients and other inmates”

7 Lásd: 1979. évi 11. törvényerejű rendelet a büntetések és az intézkedések végrehajtásáról: „32. § A szabadságvesztés végrehajtása alatt az elítélt elveszti a személyi szabadságát; az állampolgári köteleiségei és jogai annyiban szünetelnek, illetve korlátozottak, amennyiben erről az ítélet vagy törvény rendelkezik”; 1995. évi CVII. törvény a büntetés-végrehajtási szervezetről: „34. § (1) b) fogvatartott: aki a szabadságelvonással járó büntetést, intézkedést, büntetőeljárás kényszerintézkedést, az elzárást bv. szervnél tölti”; valamint: 6/1996. (VII. 12.) IM rendelet a szabadságvesztés és az előzetes letartóztatás végrehajtásának szabályairól: „1. § (3) A szabadságvesztésre ítélt (a továbbiakban: elítélt), az előzetesen letartóztatott (a továbbiakban együtt: fogvatartott)”.

A fenti meghatározás azért fontos, mert az Asylumsban tanulmányozott totális intézmény valójában egy elmegyógyító intézet volt: a Washingtoni Szent Erzsébet Kórház, tehát nem börtön, bár Goffman a művében sok más példát – laktanyákat, zárdákat és börtönöket – is említ. (Goffman gyakran hivatkozik a munkája során szépirodalmi művekre, és azok valóban tökéletes illusztrációként szolgálnak egyes esetek leírásához.)

A műnek létezik egy magyar nyelvű nyersfordítása is, amit a nyolcvanas évek elején-közepén feltehetőleg fogvatartottak készítettek az akkori büntetés-végrehajtás számára. Soha nem nyomtatták ki, mégis számos kutató hivatkozik erre a fordításra [Pl. Boros – Csetneky (2002)*]. Az, hogy a könyvet éppen fogvatartottak fordították le, korántsem minősíthető az akkori rendszer despotizmusának, hanem – amint azt hamarosan látni fogjuk – a megrendelő igen haladó gondolkodására utal.

Az Asylums című könyv négy esszé gyűjteménye, ahogy azt az alcíme is sugallja: ezek között az esszék között viszonylag laza kapcsolat van. Goffman valóban fenomenológus, azaz a megfigyelt dolgokat jelenség szintjén írja le, nem támasztja alá statisztikai adatokkal, megelégszik az egyes szám első személyű interpretációval. Goffman az esszék előkészítése során szoros kapcsolatban állt a washingtoni elmegyógyító intézet klienseivel, és emellett viszonylag lazább keretek között érintkezett az intézetben dolgozó személyzettel. Meg kell jegyeznünk, hogy ilyen módszerrel hatékony, de nehéz a börtönben dolgozni, mert a fogvatartottaktól könnyebb információt szerezni, azonban a személyzet úgy érezheti, hogy a kutató beállítottsága elenne irányul, és ez az esetleges ellenszenv nehezítheti a kutatást.

A kutatást Goffman két éven át, 1955-ben és 1956-ban folytatta. A kórház vezetése és személyzete tudta, hogy milyen munkát végez, de Goffman szinte egész végig a betegek között tartózkodott, azonban nem aludt benn az intézetben. Ez a módszer egyáltalán nem nevezhető szokásosnak – Goffman maga is partizánmódszernek minősítette –, azonban vegyük figyelembe, hogy az egyéb kutatási lehetőségek nagyon behatároltak, és szükségszerű távolságot teremtenek a vizsgálódó személy és a kliensei között.

Saját tapasztalatom mondatja velem, hogy a fogvatartottakkal nem célravezető kérdőívet kitöltetni, mert annak az eredménye nagyon csalóka. (Goffman leírta ennek az okát a könyvében, bár nem fogalmazta meg világosan, hogy mit is tapasztalt ezen a téren.) A személyzettel talán még nehezebb a helyzet, pedig ezen társadalmi ágens vizsgálata, leírása, kutatása is nagyon fontos lenne. A börtönőrök gyakran nem érzik, hogy a társadalom szövetségesük lenne, pedig annak, hogy a fogvatartottak a börtönbe kerülnek, igenis a társadalom az egyik fő oka, azaz a társadalom juttatja valamilyen úton-módon őket a rácsok mögé. Az őrök úgy érzik, hogy ezek után a társadalom le is mond a fogvatartottakról, és az ő gondjaikra bízta őket teljes mértékben. Ennek később nagyon komoly jelentősége lesz, mert látni fogjuk, hogy a börtönök nem függetlenek sem a szűkebb, sem a tágabb társadalmi közegüktől. Ez a fajta családottság azonban azután arra sarkalja a börtönőröket, hogy ők maguk is elkülönüljenek, és ennek következtében nem engedik be a kutató személyeket a társas közegükbe. Teljesen emberi reakció ez, amit nem szabad elfelejtenünk.

A vizsgálat idején az intézetben hétezer kezelt személy tartózkodott, ami a mai követelményekhez viszonyítva, óriási, szinte elképzelhetetlen szám. Csak a jelenlegi magyar büntetés-végrehajtási szervek hatáskörébe tartozó fogvatartottak létszáma alig kétszer ennyi, de több mint harminc intézetben vannak elhelyezve. (Arányait tekintve az Európai Unió összes többi börtönrendszere ugyanilyen.) Ebből a szempontból is kritikus szemmel kell néznünk Goffman művét. Több ezer főnyi fogvatartott életének menedzselése olyan rendszerszemléletet követel meg, amely semmiképpen sem illeszkedik egy valódi börtön szervezeti kereteihez. A bástyafalak, a biztonsági rendszer, a zárkaajtók olyan speciális börtönjelenségek, amelyek nem bukkannak fel az egyéb totális intézményekben. Ennek következtében a börtön nem képes nagy létszámú fogvatartott kezelésére, szükségszerűen alegységekre bomlik, ahogyan azt tökéletesen lehet látni az egykori kubai Presidio Modelo börtön esetében, ami öt panoptikum rendszerű körletből áll. 1931-ben építették, hatezer fogvatartott elhelyezésére. Itt raboskodott Fidel Castro is. Az épületkomplexum ma múzeum és kulturális központ. A börtönök éppen napjainkban kezdenek átalakulni olyan helyekké, ahol nincsen nagyobb szükség az elítéltek figyelemmel kísérésére a medikalizáció miatt. A legtöbb börtön ennek ellenére manapság is a fogvatartottak mindennapi életének folyamatos figyelemmel kísérésére szolgál, nem pedig megfékezésére, ahogy az az elmegyógyintézetekben történik a terápiák által.

Goffman a művében a weberi ideáltípusból indul ki. Az ideáltípusok közös jellemzői, hogy nem tükrözik a valóságot, mégis a valóságot hozzájuk mérik. Funkciójuk az, hogy az adott szervezet vagy éppen a társadalom működését jobban meg lehessen érteni, át lehessen látni. Rengeteg ilyen van, ideáltípusok személyek is lehetnek, továbbá események, programok, eljárások stb. A börtön tekintetében az ideáltípus a büntetés-végrehajtás mint jelenség jellemzőiből és elemeiből formálódó konstrukció. A börtön esetében sem definícióról van szó, amelyet jellemzően a jogszabályok alkotnak, hanem – szociálpszichológiai kifejezéssel élve – kognitív vagy mentális konstrukcióról. A magyar jogszabályok például meghatározzák, hogy a fogvatartottak milyen szempontból sorolandók különböző biztonsági fokozatokba⁹. Ez egy skálaszerű felosztás, a római egyes számtól a római négyes számig terjed, az első kategória a legenyhébb fokozat, míg a négyes a legsúlyosabb. Elvileg ennek a jogszabályi résznek is az a funkciója, hogy a fogvatartottokról megállapítsák, hogy hogyan kell hozzájuk viszonyulni a büntetés letöltése alatt. A jogszabály értelmezése azonban a társas és társadalmi közeg függvénye, és kialakul a fogvatartottak biztonsági csoportjához rendelődött konstruktum. Ugyanígy jogszabály rögzíti a fogvatartottak fegyelmi eljárásának rendjét¹⁰. Itt is ideáltípusok alakulnak ki, és az ezek köré szerveződő valódi magatartásminták fogják irányítani a fegyelmi eljárást. Goffman ilyen módszerrel térképezte fel a Szent Erzsébet Kórházat. Ábrázolta például azt a folyamatot, ahogy a bejáró betegként kezelt személyből valódi fekvőbeteg lesz. Leírta a napi rendszerességgel zajló programokat, azaz szemléltette az elmegyógyintézetben működő rezsimit, méghozzá a kezelt személyek és a pszichiáterek kontextusában. Mint érezhető, Goffman szemlélete közel állt

⁹ IM rendelet: 42. § (1)

¹⁰ 11/1996. (X. 15.) IM rendelet a büntetés-végrehajtási intézetekben fogvatartottak fegyelmi felelősségéről

az akkoriban viszonylag népszerű antipszichiátriai mozgalomhoz, amelynek jeles képviselői R. D. Laing¹¹ vagy a magyar származású Thomas Szasz¹² voltak.

Goffman műve 1961-ben jelent meg, jó néhány évvel megelőzve a hasonlóan jelentős Felügyelet és büntetés című Foucault könyvet, amely 1975-ben látott napvilágot. Sajnos Goffman ezek után nem foglalkozott a totális intézmények problematikájával. Az *Essays totális intézmények leírásával* foglalkozó részét már egy szimpóziumon¹³ közreadta, valamint egy, a Donald Cressey¹⁴ által szerkesztett könyvben szintén 1961-ben, még az *Asylums* előtt publikálta. A Walter Reed Army Institute of Research (WRAIR), ahol Goffman először megjelentette a totális intézmények jellegzetességeiről szóló tanulmányát, az USA védelmi minisztériumának legnagyobb egészségügyi kutatóközpontja. Jellemző egyébként az akkori hidegháborús helyzetre, hogy számos szociálpszichológiai és pszichológiai kutatás a hadsereg támogatásával jött létre.

Donald Cressey¹⁵ szerzőtársával a rá következő évben publikálta az import modellről szóló tanulmányát, amely szerint a börtönök társadalmát a kinti bűnözői társadalom értékei és normái határozzák meg. Mivel Goffman nem börtönökben végzett kutatást, nem lehet Cressey-vel szembeállítani, azonban elméleti szinten a nézetek mégiscsak ellentétesek: Goffman azt állítja, hogy a totális intézménybeli életet a belső szervezeti sajátosságok és az ideáltípus konstrukciók határozzák meg, míg Cressey szerint ezeket a normákat az adott zárt szervezet exportálja. Ne gondoljuk tehát, hogy Goffman egyes egyedül állt a nézeteivel a maga korában. Cressey egyébként három évvel volt idősebb Goffmannál, szociológus és kriminológus volt, aki alapvető eredményekkel járult hozzá a szervezett bűnözés kutatásához. Rendkívül haladó nézete szerint, a bűnelkövető nem lehet kevésbé bűnös, csak súlyos bűnös vagy ártatlan, azaz a társadalom véleménye és nézete polarizálódik az irányában. Fontos hozzájárulás ez a bosszútudat (retribúció) fogalmához: számos börtönör tovább akarja büntetni a fogvatartottat börtönben, mert nem elégszik meg a bíróság által kiszabott ítélettel, mivel a fogvatartottat velejéig bűnösnek és megsemmisítendőnek látja, illetve a saját nézetrendszerével nem tudja összeegyeztetni, hogy a fogvatartottat rehabilitálni¹⁶ kell, valamint vissza kell vezetni a társadalomba. A fentebb említett retribúció társadalmi vonatkozásaira még visszatérünk.

11 Laing, R.D. (1960): *The Divided Self: An Existential Study in Sanity and Madness*, Harmondsworth, Penguin

12 Thomas Szasz (2001): *Szertartásos kémia – Drogmitológiák*, Új Mandátum Kiadó

13 Symposium on Preventive and Social Psychiatry, Walter Reed Army Institute of Research, Washington D. C. (1957), 43-84. p.

14 Cressey, Donald R. ed. (1961): *The Prison*, Holt, Rinehart and Winston, Inc.

15 Irwin, J., Cressey, D. (1962): *Thieves, Convicts, and the Inmate Subculture*, *Social Problems*, 54, 590–603.

16 A szabadságvesztés büntetés célja: Bv. tvr.: „19. § A szabadságvesztés végrehajtásának célja az, hogy e törvényben meghatározott joghátrány érvényesítése során elősegítse az elítéltnak a szabadulása után a társadalomba történő beilleszkedését, és azt, hogy tartózkodjék újabb bűncselekmény elkövetésétől.” Az elítéltek nevelése: Bv. tvr.: „38. § (1) A szabadságvesztés végrehajtásának feladata, hogy fenntartsa az elítélt önbecsülését, fejlessze a felelősségérzetét, és ezzel elősegítse, hogy felkészüljön a szabadulása utáni, a társadalom elvárásának megfelelő önálló életre.” (2) Az (1) bekezdésben megjelölt feladat végrehajtása érdekében fel kell használni a szükséges gyógyító, oktató, erkölcsi és szellemi erőforrásokat, biztosítani kell a rendszeres munkavégzés feltételeit.”

A totális intézetek jellegzetességei

Goffman a következőképpen definiálja a totális intézményeket: „Nagyszámú és hasonló helyzetű személy tartózkodási és munkahelye, akik meghatározott időtartamra elvannak választva a tágabb társadalomtól, akiknek életét együtt, összezárva és hivatali körülmények között irányítják.”

Észre kell venni a definíció egy lényegi ismervét: a meghatározás nem kizárólag a börtönökre vonatkozik, a szerző még azt sem említi, hogy ezek az intézmények épületek vagy épületegyüttesek lennének, hiszen egy óceánjáró hajó vagy egy olajfúró kút is totális intézmény lehet. A totális intézményben tartózkodó személyek sem csupán rabok, hiszen olyan emberek is kerülhetnek ilyen intézeti keretek közé, akik nem szegtek meg jogszabályokat. Ha a meghatározásban nem szerepelne a „hivatali körülmények” elem, akkor akár egy szabadidőközpont vagy egy nagyobb strand, aquacity is totális intézmény lehetne, sőt a hatalmas vidámparkok, fesztiválok, zarándoklatok (pl. a Gangesznél, a Kába Könél vagy a húsvéti misén Rómában) is nagyon hasonló jellegzetességekkel bírnak. Goffman példaként a chicagói központi vasútállomást (Grand Central Station) és a Los Alamos-i laboratóriumot¹⁷ hozza fel, ahol a Manhattan Terv keretében 1942-től 1945-ig az atombombát készítették.

A definíció további fontos ismervé, hogy a személyeknek egyazon fizikai helyen van a munkahelyük és tartózkodási helyük. Ez azonban Goffmannál nem azt jelenti, hogy például a börtönön belül van egy olyan üzem, ahol a fogvatartottak dolgoznak, hanem azt, hogy lényegüket tekintve a munkahelyek és a szálláskörletek alig különülnek el egymástól. A szabad világra nyilván nagyon jellemző, hogy az egyén bejár a munkahelyére, illetve hazamegy onnan, nem pedig átkísérik az üzembe, ahonnan pedig – mondjuk – előállítják a fegyelmi bizottsági meghallgatásra. Ezt jelenti az adminisztráció. Érezhető is, hogy az ember szabadságérzete annál inkább csökkenhet, minél kisebb fizikai távolsága van a munkahelye a lakhelyétől. Hiszen abban az esetben, ha a munkahelyi közösség ugyanaz, mint lakóközösség, ahogy ez elképzelhető egy gyár mellé telepedett kolóniában, az egyén komfortérzete nyilvánvalóan csökken. Ugyanakkor számos fogvatartott van, aki külső munkahelyen (pl. a börtön körül takarítást végez), vagy külmunkahelyen (pl. a börtöntől építészetiileg független gumigyárban dolgozik) végzi a munkáját. Ilyen tekintetben láthatjuk, hogy a börtön totális mivolta nagyban függ a külmunkahelyek létesítésének lehetőségétől vagy azok számától, változatosságától. Ha megfigyeljük, hogy mik a totális intézmények jellegzetességei, arra a következtetésre juthatunk, hogy a börtön, a börtönt üzemeltető állam, valamint a társadalom elemei érdeke a fogvatartottak kinti munkáltatása, a fogvatartottakról nem is beszélve.

Farrington¹⁸ az alábbiak szerint ismerteti Goffman totális intézmény felfogását:

17 A Los Alamos National Laboratory a világ jelenlegi legnagyobb multidiszciplináris kutatóhelye, összesen több mint 16 000 dolgozónak ad munkahelyet.

18 Farrington, K. (1992): *The Modern Prison as a Total Institution? Public Perception Versus Objective Reality, Crime and Delinquency*; 38; 6, 6-23 p.

1. totális kontrol: az intézmény vezetősége a fogvatartotti populáció teljes ellenőrzésére törekszik;
2. totális strukturálás: az intézmény teljes mértékben megszervezi a fogvatartottak programjait, és kizárólagosan alakítja a fogvatartottak környezetét;
3. totális szubmergencia: a fogvatartott intézet előtti életének teljes leépítése, és az intézeti követelményekhez való hozzászoktatása;
4. totális izoláció és szeparáció: az intézet és lakói teljes mértékben elválnak, vagy leválnak a többségi társadalomról.

Farrington az utóbbi ismervet vitatta a leginkább, erre a későbbiekben ki fogunk térni.

Goffman alapvető meggyőződése volt az elmebetegekről, hogy azok nem örültek, hanem szerepelvárásnak engedelmessé válnak a kórházakban. Az emberi személyiség cselekvő része a szelf, amely szerepekből épül fel. A szerepek interakciós helyzetek, amikben minimálisan két ember vesz részt. Ha az interakciót két ember kapcsolatára egyszerűsítjük, láthatjuk, hogy a két ember kommunikációja során valósul meg a szerep, aminek az egyik végén a kommunikáció vevője, a másikon az adója található. A szerepek tehát minimálisan kétpólusúak. Ha ezeket a pólusokat pálcikákként képzeljük el, akkor ezeket a pálcikákat fel lehetne fűzni egy zsinagra, és megkapnánk az adott személy összes szerepét. A szerepek láncja azonban éppen úgy körbeöleli a személyiség belsőbb részeit, mint a nyaklánc a nyakat. Ha a zsinag két végét egymáshoz kötjük, megkapnánk a szelf egy pillanatát. A szelf ugyanis időben változik, mert a szerepek eredményező interakciók is folyamatosan változnak. A szelf-pillanatoknak egymásból kell következniük az időben, a térben és az ok-okozati láncon, ezt a szociálpszichológia kontinuitásnak és kongruitásnak nevezi. A totális intézményben, ahol az emberek a zárt setting miatt folyamatosan interakciós helyzetben vannak, teljes mértékben (totálisan) kötött a szelfjük. Goffman ezt a jelenséget nevezte a szelf reprezentációnak, amit magyarul – szerintem – merőben tévesen az én bemutatásának¹⁹ szokták fordítani. Goffman a szelf reprezentáció fogalmának körülírásával jelentős lendületet adott a szociálpszichológia fejlődésének.

A totális intézmény tehát leépíti az egyén eredeti személyiségét, majd reszocializálja azt. Az Asylums ezen a ponton igen érdekes módon a reszocializációt nem olyan értelemben közelíti meg, ahogy azt a társadalomtudományok szokták. Tény, hogy a fogvatartott személyisége valamilyen szempontból negatívan hatott a társadalomra, hiszen a társadalom kutasztotta magából, mert ő maga is negatívan irányult felé. Az azonos töltések taszítják egymást, és a fogvatartott ennek a folyamatnak köszönhetően kerül be az intézetbe, ahol a szelf reprezentációnak köszönhetően leépül a személyisége. A börtön azonban nem a társadalom által pozitívnak vélt szerepekhez és normákhoz fogja igazítani a fogvatartottat, hanem önmagához. Így értelmezte Goffman a reszocializációt, és ez az értelmezés igen nagy szellemi rokonságot mutat Foucault társadalomtu-

19 Lásd 5-ös lábjegyzet.

domány-fogalmával²⁰, amely szerint a többség a tudományokat is az egyének feletti kontrollra használja fel.

A személyzet megtudja a fogvatartott legfontosabb és legmeghittebb (azaz legintimebb) titkát, az elmegyógyító intézetben az elmebaj tüneteit, a börtönben pedig a bűncselekmény körülményeit; azaz azt, hogy a kezelt személy miért került az intézetbe. A személyzet folyamatosan szembesíti a fogvatartottat ezzel a titokkal, kérdések és rosszmájú megjegyzések formájában. Ilyen megjegyzések a börtönben nagyon gyakran elhangzanak: „Majd máskor megdondolja, hogy mit csinál, és akkor talán nem kerül ide be!”; „Teljes mértékig megértem a problémáját, de akkor azt mondja meg, hogy minek kellett bűnözni?”. A fogvatartott előtt így mintegy manifesztálódik az a dolog, amit leginkább igyekezett volna eltitkolni a fogvatartott társai elől, és talán önmaga elől is. Ezt a szituációt írta le Stanislaw Lem *Solaris* című zseniális pszicho-thrillerében, de ott az eseményekbe akadémikusok kerülnek, és nem bírják elviselni a megaláztatást, öngyilkosok lesznek, vagy megőrülnek. Goffman írja is az *Asylumsban*, hogy egyes sérelmet, amiket a Szent Erzsébet Kórházban tapasztalt, nem viselt volna el, mert ő középosztálybeli, és úgy tűnik, hogy egyes megaláztatásokat az alsóbb osztályok tagjai könnyűszerrel túlélnek.

A személyzet ugyanakkor olyan kérdéseket tesz fel a fogvatartottaknak, amelyekre a fogvatartottak hazugsággal fognak felelni. Ezekre a válaszokra a személyzet előre felkészül, és verbálisan torolja meg a hazugságot. A személyzet–fogvatartott viszonyból kifejlődő visszaélések a totális intézményekben a mai napig a szóbeli megaláztatással kezdődnek. Mint ahogyan korábban említettük: a személyzet és a fogvatartott között interakció áll fenn, ezért a személyzet szelfjébe beépül a megalázó attitűd, és mivel az ő szelfjüknek is egyensúlyban kell lennie; komoly magánéleti támogatás nélkül az örök a hétköznapi életben válságba kerülhetnek, ami szexuális és kapcsolati problémákban, szerencsejáték- vagy szenvedélyszer-függőségben, avagy politikai extrémizálásban jelentkezhet. A totális intézmény, és így a börtön is, tovább szítja a társadalom különböző szegmensei közötti ellentétet.

Lehetséges, hogy a személyzet tagja nem is származik magasabb társadalmi osztályból, mint a kezelt, de az egyensúly megtartása érdekében folyamatosan a felsőbbrendűségét kell hangsúlyoznia.

A fentieknek köszönhetően a kezelték minden energiájukkal arra fognak törekedni, hogy a totális intézmény rendszerét lerombolják. A rombolás a börtönben azokon a helyeken fog bekövetkezni, ahol sok fogvatartott fordul meg, és nehezen lehet őket később beazonosítani. Ilyen jellemző helyek a szállítókörtetek. Ezek olyan körtetek, ahol a fogvatartottak a szabadulásra vagy bármilyen transzportra várakoznak, vagy éppen frissen érkeztek meg a szállításból, és a befogadási eljárásra várakoznak. Külön tanulmányt lehetne írni azokról a feliratokról, amelyek az ilyen helyeken a zárkák falán találhatóak. A Fővárosi Büntetés-végrehajtási Intézet I. objektumában például a befogadó

körletrészen a legtöbb firka a kábítószerrel és a börtönélettel kapcsolatos párszavas táncokról, „bölcességekről” szól. Ugyanilyen helyek a fegyelmi elkülönítő zárkák a börtönben, ahol nagyon gyakran a fogvatartott származási helye, szexuális jellegű firka és a hitre vonatkozó feliratok találhatók a falakon. Méginkább a fogvatartotti tehetlenséget és pszichoanalitikai szempontból a regressziót fejezi ki az, hogy a fegyelmi körletek falán néha fekáliából készült firka is található. Ilyen jellegű feliratok a rendőrségi fogdákon, az elmeógyógyintézetekben és a gyermekotthonokban fordulnak elő leginkább.

Goffman felhívja a figyelmünket arra, hogy az általa ábrázolt társas interakciók, szabályok, struktúrák és funkciók megvannak a társadalomban is, de a totális intézményekben erőteljesebben érvényesülnek.

A börtönben a fogvatartottak között szövetségek és cselekvési mintázatok alakulnak ki. Jellemzően gengék szerveződnek, amelyeknek egyik fő tevékenysége az intézetben belüli tiltott tárgyak kereskedelmének irányítása és működtetése. Ez az aktivitás magas fokú szervezettséget, és már-már az egyéniséget háttérbe szorító hűséget követel meg, arról nem is beszélve, hogy a tiltott tárgyak piaca a börtönben egy idő után nem képes tovább terjeszkedni, ez pedig a gengék közötti összecsapásokhoz vezet. Az egyik magyar büntetés-végrehajtási intézetben a földszinten elhelyezkedő tanterem és az első emeleten, a tanterem felett található zárka között egy négy-öt centiméter átmérőjű lyukat fúrtak. A vasbeton panel átfúráshoz komolyabb berendezés kellett, mert a falat nem lehetett úgy kivésni, ahogy azt Dumas Monte Cristo grófja című könyvében olvashatjuk. Ehhez az akcióhoz a börtönben egyébként valószínűleg megtalálható útvezető berendezést kellett olyan helyre csempészni, és úgy használni, amikor és ahogyan az nem alkalmazható. A munkálattal kapcsolatos zajt is meg kellett valahogyan magyarázni, vagy olyan időpontot kellett keresni, amikor a lehető legkevesebb személyzet tartózkodik benn az intézetben, és nyilván – ez a legszomorúbb – a személyzetet is be kellett vonni a tevékenységbe. Az elkészült lyukon aztán a tanterembe – feltehetőleg az ott tanító tanárok és az ott tevékenykedő civil szervezetek tagjai által becsempészett – nyugtatószereket²¹ adtak fel az egy szinttel fentebb lévő zárkába, ahol az elosztás zajlott. Az eset egyáltalán nem egyedi a hazai börtönökben, egy másik intézet zárkák közötti falait teljes mértékben megrongálták a fogvatartottak. El tudjuk képzelni, hogy az ezeket a munkálatokat irányító fogvatartott a tevékenységtől egészen távol, boldogan nyugtázza, hogy képes volt kijátszani a rendszert. Szintén hazai példát hozhatunk fel arra, hogy a fogvatartottak egymás ellen szervezkednek. A börtönökben tradicionálisan a zuhanyzóban és a sétaudvaron szoktak történni a különböző gengék közötti összecsapások. Szerencsére a hazai börtönökben még igazán komoly gengháború nem zajlott le, legalábbis olyan nem, ami az egész börtön épségét veszélyeztette volna, azonban a fogvatartottak egymás elleni fegyverkezése tetten érhető. A gengtagok fogkeféket hegyesítenek ki, és ezeket csempézik le a sétára, azaz a szabad levegőn való tartózkodásra, hogy az esetleges harc során ezekkel tudják egymást megsebesíteni. A kihegyezett fog-

21 A hazai börtönökben ilyen jellegű problémát jelent a Rivotril („rinyó”) tableta.

kefe műanyagból van, és így nem mutatja ki a fémkereső kapu, amin a fogvatartottaknak a séta előtt át kell menniük.

Mint láttuk: a totális intézményben szubkulturális kereskedelmi és gazdasági rendszer alakul ki, javak és szolgáltatások cserélnek gazdát, valamint speciális fizetőeszközök fejlődhetnek ki. Tradicionális fizetőeszköz a börtönben a cigaretta és a kávé. Mind a kettő a központi idegrendszerre ható, legális anyag. Ha belegondolunk, hogy a szabad életben miért fogyasztunk kávé és cigarettát, és tudva-tudjuk, hogy a fogvatartottak még fokozottabban használják ezeket a szereket a stressz és a fásultság csökkentésére, egyenesen vakmerőségnek tűnik olyat állítani, hogy a börtön nem rombolja a fogvatartottak személyiségét. A kilencvenes évek közepéig szintén jellemző fizetőeszköz volt a börtönben a telefonkártya. Erre manapság már alig emlékszünk. A telefonkártyák mai megfelelője a börtönben a SIM kártya, ugyanis a fogvatartottak elsősorban nem a mobil telefonokkal kereskednek, mert azok könnyen kimutathatók. A készülékeket rendkívül leleményes módon a zárakban rejtik el, és a SIM kártyát cserélik bennük. Előfordult, hogy a mobiltelefont zárkaajtó keretében rejtették el egy kivésett lyukban, amelyre fogkrémmel kartonlapot illesztettek. A kartont olyan alaposan álcázták, hogy még a festékcseppeket is feltüntették a fogkrém segítségével. Fizetőeszköz továbbá a márkás edzőcipő, az alaposan megrajzolt szerelmes üdvözlőlap vagy a tetoválás. A fogvatartottak gyakran a családtagjaik fényképhűségű arcképét tetováltatják magukra a börtönben. A tiltott tárgyak piaca tehát nagyon kiterjedt.

A börtönbeli üzleti tevékenységben megjelenik a kamat is, azaz inkább az uzorakamat. A kamatot a legegyszerűbb az élvezeti cikkekre kivetni, és itt ismét egy jellemző totális intézmény sajátosságra bukkanunk, az élvezeti szerek és egyéb luxusjavak kínálatának csökkentésére. Teljesen egyértelmű, hogy ezek az intézkedések a keresletet és a termék árát is fel fogják vinni, és ennek következtében paradox módon az élvezeti tiltott tárgyak mennyisége nagyobb lesz a börtönben. Észre kell venni azonban, hogy ez a jelenség a totális intézmények esszenciális és axiomatikus ismérve, azaz a jelenség szintjén nehéz, ha nem éppen lehetetlen orvosolni a problémát.

A személyzet–fogvatartott ellentét következtében a fogvatartottak között csoport-szolidaritás alakul ki, és ennek a szövetségnek az elsődleges irányultsága a társadalom-ellenesség lesz. Goffman úgy ír erről, hogy szerinte a normák megszegői többet árulnak el a társadalomról, mint bárki más, azaz a fogvatartotti csoport-szolidaritás szubkulturális normái a legélesebb társadalomkritikának foghatók fel. A Kelet-Európában a nyolcvanas-kilencvenes években lezajlott rendszerváltás a börtönöket sem hagyta érintetlenül. Szlovákiában és Romániában véres, Magyarországon és Csehországban enyhébb börtönlázadások voltak. Ezekben az esetekben a lázadások oka a társadalmi értékek gyors változása volt. A legtöbb fogvatartott úgy értelmezte, hogy teljesen, vagy valamilyen részben politikai jelleggel van letartóztatva. A jelenség által az aktuális kormányzatok is megértették a börtönrendszerek reformjának égető szükségességét. Manapság – ezt nyugodtan lehet állítani – a kelet- és nyugat-európai, uniós belüli börtönrendszerek között nincsen lényegi különbség. A főbb mutatók (telítettség, fogvatartotti ráta, az előzetesen fogvatartottak aránya, az intézetek fogvatartotti létszáma stb.) nem

térnek el egymástól nagyságrendileg, ellenben a kisebb, és nehezebben mérhető eltérések (a személyzet fizetése, képzettsége, hozzáállása, a vezetési stílus, a szervezeti kultúra, a fogvatartotti programok gyakorisága stb.) összeadódása mégis szembetűnő különbséget eredményez. Senki sem állítja, hogy a nyugat-európai börtönrendszerek hatékonyabban működnek a kelet-európaiaknál, gondoljunk itt csak a kirívó kábítószer-problémára, a fertőző betegségekre és a külföldi fogvatartottak arányára. Ezek a jelenségek viszont a hazai börtönökben is egyre komolyabb gondokat jelentenek. Goffman azonban jóval fentebbről szemléli a jelenséget, ahogy egy fenomenológushoz illik, tanításának megfejtése abba rejlik, hogy a börtönökben és totális intézményekben jellemző problémák teljes mértékben azonosak a társadalomban felbukkanó nagyobb horde-rejű gondokkal. (Goffman ugyan nem tért ki rá, de meg kell jegyezni, hogy a börtönt a társadalom hozta létre, nem pedig a börtönadminisztráció, ahogy azt a gyakran a média interpretálja.)

Goffman bináris rendszernek nevezte a totális intézményt, ahol a szerepek bipoláris felépítése miatt a fogvatartottak szemében a személyzet gonosz és rossz, valamint ő maguk morális értelemben jók és ártatlanok. A személyzet ugyanígy vélekedik a fogvatartottakról, és a két alrendszer között Goffman szerint nem létezik mobilitás. A jeles tudós ezen állításával nem érthetünk egyet, ha a börtönt még a fenomenológiainál is semlegesebb nézőpontból, energetikai szinten vizsgáljuk. A vamzer rabok és a korrupt személyi állomány megléte, illetve az ezeket kísérő, de nehezebben érzékelhető és követhető folyamatok²² arra engednek következtetni, hogy a két alrendszer tagjai energiaszintjüket tekintve gyakran felcserélik a szerepüket. Ha egy szociálpszichológiai CT berendezéssel lehetne az egész börtönt vizsgálni, minden bizonnyal alacsony és magas energiaszintű pontok mozgását látnánk az épületében. Az alacsony energiaszintű pontok az irányított vagy engedelmeskedő, azaz az entrópia elvnek engedelmeskedő személyeket mutatnák, míg a magas energiájú pontok az irányító vagy a kényszerítő, azaz az antientropikus működésű személyeket mutatnák; és lehet, hogy nagy meglepetésben lenne részünk, ha ezen személyek ruházatát is megvizsgálnánk: nem biztos, hogy rabruhára bukkannánk az alacsony energia szintnél, és fordítva.

A fentiek miatt a börtönben a két alapvetően különböző embercsoport között speciális kommunikáció jön létre. Nem csak a társas érintkezés speciális, hanem a kommunikációs csatornák is egészen mások. A piramidális szervezeti struktúra miatt a felsőbb vezetés és az örök, valamint a rabok között mediátori szerepek konstruálódnak. A fogvatartottak szövegírókat választanak maguknak, a személyzet tagjai között pedig mindig megvan az a személy, akit szívesebben küldenek a fogvatartottak nagyobb csoportjával vagy egy problémás fogvatartottal beszélgetni. Ez a jelenség rendkívüli események bekövetkezésakor mindinkább ritualisztikussá válik: a fogvatartottak képviselője tárgyal a személyzet képviselőjével. Mind a ketten mediátorok: a képviselő fogvatartott a személyzet szókinsztét használja a tárgyalás során, a személyzet képviselő személy pedig

esetleg megafononnal van felszerelve, hogy az üzenete jobban hallatsszon, ahogy azt számos börtönlázadás későbbi elemzésekor látni lehet.

A börtönrendszer azért foglalkoztatja a fogvatartottakat, és azért tartja nyilván az adataikat, illetve azért bonyolítja a végtelenségig a bürokráciát, hogy a kezdeményező aktivitást blokkolja. A gyakran a munkáért kapott alacsony – megalázónak érzett – fizetés mind a fogvatartotknál, mind pedig az öröknél dekulturációt, azaz a szélesebb társadalmi normáktól való elszakadást, és inkapacitációt, azaz a saját sors, a fejlődés és az öfenntartás iránti passzivitást eredményez. Szomorú, hogy ez a hazai viszonyokra is jellemző, mert valóban látható, hogy az alacsonyabb beosztásban dolgozó börtönőrök társadalmi megbecsültsége nem mondható még átlagosnak sem, és nem lehet még a többi rendvédelmi szerv dolgozóinak presztíziséhez sem hasonlítani. Goffman egyébként az írja az *Asylums*-ban, hogy a fogvatartottak szinte szolgasorsban élnek, és ezzel előrevetíti a modern abolicionizmus egyik rémképét, amelyet Nils Christie²³ ír le: a fogvatartotti munkaerő alacsony ára és viszonylag magas értéke közötti haszonkulcsra telepedik a nagyvállalkozás, így a börtönprivatizáció nagysága és a fogvatartotti ráta között rögtön egyenes arányosság mutatkozik. Az ötvenes években még nem a tőke, hanem a társadalom generálta ezeket a folyamatokat. Éppen ezért napjainkban a börtönélet és az otthoni légkör között hatalmas feszültség mutatkozik, és ez a feszültség jelen-ti voltaképpen a büntetés lényegét.

Goffman részletesen elemezi a börtönbeli mesterséges mobilizációs eljárásokat, azaz azokat az intézkedéseket, amelyek a fogvatartottak mozgásával és klasszifikációjával járnak. Az intézményi klasszifikáció inkább pozitív, mintsem negatív, azonban csak abban az esetben, ha nem merül ki üres frázisokban. Gyakran tapasztalható szakmai továbbképzéseken, hogy a börtönrendszer elitjének egyik tagja előadást tart a frontvonalon dolgozóknak, és a két szegmens között nincs elfogadó megértés. A technokrata személy nem érti meg, hogy általa hozott humánus értékrendű intézkedéseket miért nem lehet az intézetekben betartani, míg a végrehajtó állomány az előadót inkább a filozófusokra jellemző elefántcsonttoronyba emeli, ahol olyan személy ül, akinek semmi köze a gyakorlati élethez. Goffman például a befogadási eljárásról mondja, hogy már a börtön kapujában megkezdődik a személyiség leépítése, a fogvatartottat meztelenre vetkőztetik, azonnal verbális abúzusoknak teszik ki, ezeknek a szerepeknek a fogvatartott engedelmeskedik, és ezáltal teszi meg az első lépést a börtönben. Ugyanis minél inkább szegül ellen a legelején, annál erélyesebb intézkedésre számíthat a személyzet részéről, illetve annál erőszakosabb retorzióra a rabtársadalom felől. A fogvatartott tehát a szerep, végül is a szelf reprezentáció által különül el a társadalomtól.